

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.1>**Балацька О. Р.,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, директор

*Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського**Національного університету «Острозька академія»*

ORCID: 0000-0001-6439-5927

Колос М. І.,

доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

*Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського**Національного університету «Острозька академія»*

ORCID: 0009-0002-2357-8406

ІСТОРИЧНІ НАРИСИ ПЕРВІСНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СУДОЧИНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (РАННЬОДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД ТА ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ)

HISTORICAL SKETCHES OF THE ORIGINAL ELEMENTS OF THE JUDICIARY IN UKRAINIAN LANDS (THE EARLY STATE PERIOD AND THE TIMES OF KYIVAN RUS)

У статті автори розглядають історико-правові основи зародження, походження, та історичних етапів розвитку елементів доступу до суду як правового явища на теренах України від найдавніших часів до часів Київської Русі. Проаналізовано первісні риси судочинства та правосуддя на етнічній території українського народу, які сформувались у період існування східних слов'ян, їх об'єднаннях у Скіфії, Північному Причорномор'ї, зокрема правові звичаї родової общини, які можна знайти в найдавніших пам'ятках писаного права. Першим судом в усіх народів включаючи й східних слов'ян, був самосуд, а першим кримінальним процесом – саморозправа, які трансформувались у общинні суди, та в подальшому – у вервене, громадське, народне судочинство. Встановлено, що судочинство вже в цей період можна розмежувати на державне (царське) – для розгляду судових справ за державною формою судового процесу, якому були притаманні обвинувальні риси судочинства, та громадське (народне), для розгляду судових справ за приватною змагальною формою судового процесу, яке було представлено общинними судами східних слов'ян. Судова система Київської Русі зазнала змін, зокрема розгалуження та розподілу судочинства на світське та церковне, общинні суди продовжували діяти, однак їх компетенція була звужена. У структурі судової системи періоду Київської Русі діяли князівські, вічові та громадські судові органи. Водночас існувала тенденція до домінування ролі князівських судів у монархічній державі з ознаками військової демократії, що полягали у ролі віче, врахуванні думки дружини та бояр під час ухвалення рішень.

Ключові слова: *доступ до правосуддя, общинний суд, покарання, правовий звичай, судові рішення, судочинство.*

In the article, the authors examine the historical and legal foundations of the origin and historical stages of development of the elements of access to court as a legal phenomenon in Ukraine from ancient times to the times of Kyiv Rus. The authors analyze the initial features of judicial proceedings and justice on the ethnic territory of the Ukrainian people, which were formed during the existence of the Eastern Slavs, their associations in Scythia and the Northern Black Sea, in particular, the legal customs of the tribal community, which can be found in the oldest monuments of written law. The first court of all peoples, including the Eastern Slavs, was a lynching, and the first criminal trial was a lynching, which transformed into community courts, and later – into the vernacular, public, and popular proceedings. The author establishes that the judicial system in this period can be divided into state (tsarist) – for consideration of court cases under the state form of judicial process, which was characterised by accusatory features of judicial proceedings, and public (folk) – for consideration of court cases under the private adversarial form of judicial process, which was represented by the community courts of the Eastern Slavs. The judicial system of Kyiv Rus underwent changes, in particular, the branching and division of judicial proceedings into secular and ecclesiastical, community courts continued to operate, but their competence was narrowed. The structure of the judicial system of the period of Kievan Rus included princely, veche and public judicial bodies. At the same time, there was a tendency for the role of princely courts to dominate in a monarchical state with signs of military democracy, such as the role of the veche, and the consideration of the opinions of the wife and boyars in decision-making.

Key words: *access to justice, community court, punishment, legal custom, court decision, legal proceedings.*

Для забезпечення різностороннього вивчення питання доступу до правосуддя у кримінальному провадженні надзвичайно цінним є дослідження історико-правових основ судочинства, зокрема пізнання коріння, зародження, походження, та історичних етапів розвитку елементів цього правового явища на теренах України від найдавніших часів до сьогодні. Адже «ми не знаємо багато речей, які не були б настільки незрозумілі для нас, якби нам було знайоме читання прадавніх» [11, с. 7] Відтак на становлення судової влади значний вплив мають історичні процеси, які відбувалися на території сучасної України, а також ментальність, правова культура, релігія, звичаї і традиції українського народу, який упродовж багатьох століть боровся за власну державність.

Формування елементів судочинства та поява правосуддя на етнічній території українського народу відбулось у період існування слов'янських племінних союзів. Водночас плеяда українських дослідників історико-правових основ судової влади в Україні точкою її відліку позначають час виникнення Київської Русі, див., наприклад, В. Т. Маляренко [12, с. 3] Наприклад, Камінська І. В. вважає, що дохристиянський період є «білою плямою», оскільки історичний аспект східнослов'янського права за доби язичництва є малодослідженим у сучасній правовій науці на відміну від суспільного, державного і правового життя християнської Київської Русі [7, с. 144]. Така ситуація пояснюється відсутністю у той час писемних джерел та пам'яток права, панування правового звичаю у регулюванні правовідносин, тому витоки та згадки про життя, побут слов'ян є надбання істориків, археологів та дослідницьких свідчень грецьких та римських філософів, наприклад, Геродота, Арістотеля.

Та все ж у багатьох правових наукових дослідженнях з питань українського судочинства та організації судоустрою констатується, що суд в Україні, як і багато інших інститутів, має багатовікову історію, яка сягає десятків тисячоліть до н.е., виник на ранніх етапах розвитку суспільства, задовго до появи писаного права і державних механізмів в традиційному розумінні. [4; 7; 8] Професор В. О. Попелюшко зауважував, що доісторичні відомості про суд та судочинство наших предків розкриваються через правові звичаї східних слов'ян. Водночас науковець висловив слушну думку, що «правові ж звичаї є надзвичайно стійкими «уламками», «залишками» минулого», які супроводжують сьогодення. З огляду на зазначені відомості науковець проаналізував низку джерел права, в яких містяться ці звичаї: збірки першого писаного (позитивного) права юридичних норм часів Київської Русі – договори київських, і не тільки київських князів, з греками, німцями, церковні статuti та, особливо, Руська Правда; повісті, оповіді, сказання древньоруських літописців, у яких відображено

їх сприйняття не лише тогочасності, а й переказів про давніші події з доісторичного життя східнослов'янських народів, їх взаємні відносини, побут, звичаї тощо; пам'ятки права Древньої Греції та Древнього Риму, пам'ятки права західних і південних слов'ян та західноєвропейських варварських держав, твори тогочасних іноземних письменників, зокрема візантійських та мусульманських (арабських), які безпосередньо спостерігали життя східних слов'ян і описували його у своїх джерелах і творах, що збереглися до наших часів; повчання та послання духовенства, які з'явилися після прийняття на Русі християнства та піддавали критиці язичницькі правові звичаї; пізніші закони та інші нормативні акти державних утворень східнослов'янських народів як правонаступників Київської Русі, такі як Псковська та Новгородська судні грамоти, Судебник Казимира, перші московські Судебники, Литовські Статuti, Уложення царя Олексія Михайловича, привілеї королів містам, землям, окремим особам тощо [15, с. 1–4]. Отже, поява правових конфліктів, первісних форм права, та елементів судочинства відбувались одночасно та еволюційно, що підтверджується найдавнішими пам'ятками писаного права.

Слід звернути увагу, що основною соціальною формою спільності та об'єднання людей у найдавніший період була родова община. Той час знаменувався домінуванням звичаєвого права як основного джерела правових норм, яким керувався український народ від найдавніших часів. В основі общинного права та судочинства були звичаї і традиції, які були святими, а їх порушення вважалося найважчим злочином. Варто зазначити, що навіть на подальших віхах історичного розвитку права, закон, тобто норми, які виходили від князя чи віче, відігравали другорядну роль, оскільки мали на меті вияснити звичаєве право. У разі їх невиконання до порушників вживали заходів громадського впливу, аж до вигнання з роду (племіні). Тому судові органи формувались у зв'язку з необхідністю забезпечувати родові і племінні правові звичаї. Завдання прототипу судочинства було пов'язано із встановленням або відновленням «божественної справедливості», «божого милості». Судові функції, як правило, здійснювали жерці, визначну роль виконували старійшини (люди похилого віку), а судові рішення часто проголошувалися від імені богів. У Велесовій Книзі зазначено: «Здавна правимось родами і староотцове всякого роду йдуть судити родичів біля Перунових дерев». Звідси слідує, що первісному судочинству та суду були притаманні такі релігійні риси як священність, символізм, божественне походження. В.С. Бігун називає цей період розвитку судової влади України протодержавним, зважаючи на значну кількість характерних рис, притаманних судовим системам у соціумах на протодержавному щаблі

розвитку таких як інститут присяги або клятви, ордалії, кровна помста та інші [17, с. 38]. Також І. Малиновський переконливо довів, що першим судом у глибоку давнину в усіх народів, включаючи східних слов'ян, був самосуд, а його різновидом кровна (кровава) помста. Кожен був суддею у власній справі. Ображений сам постановляв вирок і сам приводив його до виконання, або за нього мстилися його родичі, одноплемінники. Притаманний людській природі інстинкт помсти з часом набуває характеру звичаю, морального та релігійного обов'язку [16, с. 16].

Судова функція у найдавніших державах на території України може бути відтворена на прикладі об'єднань східних слов'ян у Скіфії, Північному Причорномор'ї найдавніших держав на території України про які збереглися письмові відомості. Наприклад, скіфські звичаї дозволяють виявити ознаки змагального судового процесу та розшукового суду. Правитель Скіфії – цар – очолював військо, був верховним суддею, але влада його не була абсолютною. Народні збори – Рада скіфів – розглядали найважливіші державні питання і могли навіть вирішувати долю царів. [3, с. 6]. Найнебезпечнішими у скіфів вважались злочини проти царя: замах на життя правителя шляхом чаклування, непокора царському наказу, неправдиве заприсягання богам царської домівки, а також порушення звичаїв і відхід від віри богів, що тягли за собою смертну кару винного [18, Т1, с. 16]. Щодо найнебезпечніших злочинів провадився розшуковий процес.

Під злочинном, насамперед, розумілося завдання шкоди окремій особі, тому до тяжких злочинів належали завдання особі тілесних ушкоджень, образа, зокрема образа дією. Найбільша кількість справ, які розглядалися скіфськими судами, стосувалася майнових суперечок. Справи про злочини, які не порушували основ царської влади та інтересів держави розглядалися у порядку змагального процесу. До ознак змагальності можна віднести використання в якості доказів судових поєдинків, свідчень ворожбитів, які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори. За оповіддю Геродота, в разі, коли родичі «посвяряться» через виникнення між ними цивільно-правової суперечки або через образу, вони мають битися «перед лицем царя».

Отже, обвинувальний риси судочинства були притаманні для розгляду судових справ за державною формою судового процесу, а змагальні – приватною. В античних державах-полісах Північного Причорномор'я південної України судочинству притаманним були риси, які розрізняли процесуальні особливості державного та приватного процесу, з розмежуванням цивільних і кримінальних справ, та стадійністю процедур процесу. Наприклад, найвідомішою пам'яткою права полісів Північного Причорномор'я, в якій відбилися особливості організації місцевої

судової влади, а також деякі риси судочинства, є присяга громадян Херсонеса (кінець IV – початок III ст. до н. е.). Зокрема у ній було закріплено перелік найважливіших, з погляду херсонеської громади, обов'язків і правил поведінки громадян, наприклад, проголошувався обов'язок громадян «по справедливості» подавати свій голос у суді за допомогою камінців [6, с. 21]. Дослідники зауважують, що у античних державах Північного Причорномор'я (Ольвії, Херсонесі, Тірі й Боспорі) судова влада та норми процесуального характеру були більш розвиненими, оскільки тут склалася система судових органів, подібна до судових систем більшості держав еллінської ойкумени, та традицій античної культури. Юрисдикційний процес мав яскраво виражений змагальний характер і складався з кількох стадій: порушення справи, просклесії, анакресії, стадії судочинства та стадії виконання судового рішення.

Важливим складником найдавнішої судової системи окрім державного (царського) було громадське (народне) судочинство, яке було представлено обцинними судами східних слов'ян, які в подальшому трансформувались у вервні суди Київської Русі та Галицько-Волинської держави, а згодом – копні суди. Також зважаючи на прямий характер демократії у полісах, судова влада первісно належала громаді. Суд був важливим елементом гарантування українського місцевого самоврядування, а його найістотнішою ознакою був органічний зв'язок з територіальною громадою. І. Франко висловив слушну думку, що дослідження таких відомих науковців, як М. Іванишева, І. Новицького, В. Антоновича та інших вказують на те, що українська громада відрізняється від російської общини, адже вона була наділена незвичайно широкою автономією і судовою компетенцією. [19, с. 488] Тому не випадково Л. М. Москвич дійшла висновку, що судова функція, перш ніж перейти в руки держави, здійснювалася як інститут соціальний [14, с. 73] та вона полягала не лише у вирішенні конфлікту, а у встановленні справедливості серед рівних членів суспільства.

Відтак, у дослідженнях М. Бедрій зазначається, що саме обцинні суди були історично першими та єдиними судовими органами на українських землях в епоху становлення української державності. Родовим общинам належало монопольне право здійснювати судочинство, оскільки вони були визначальними структурними одиницями додержавного суспільства. Характерними рисами обцинних судів були наступні: колективне ухвалення остаточних рішень старшими роду, оскільки до їх складу входили найповажніші члени общини («судні мужі», «добрі люди»); обвинувально-змагальний процес у формі «слова проти слова» з судом у ролі посередника між сторонами під час судових дебатів; публічний розгляд справ у присутності

всієї родової общини; юрисдикція суду поширювалася на усі справи, які виникали на території общини [1, с. 77–78].

Український історик А. Яковлів звертав увагу, що визначальна роль в общинному судочинстві належала потерпілому, яким спочатку була родина, а потім окрема особа. Злочин щодо потерпілого супроводжувався актами кровної помсти та призводив до боротьби та знищення цілих родин. Так, В.О. Попелюшко зауважив, що науковці, зокрема американський дослідник – Л. Моган, англійський – Дж. Леббок, німецькому – Вільд, російські – О. Кістяківський, Н. Зогоскін, В. Сергієвич, В. Ключевський, М. Володимирський-Буданов, І. Малиновський, М. Д'яков, Ф. Леонтович та деякі інші, дійшли висновку, що першим судом в усіх народів включаючи й східних слов'ян, був самосуд, а першим кримінальним процесом – саморозправа [15, с. 4].

Це зумовило появу обмежувальних та контролюючих помсту норм, які почали регламентувати дії потерпілого, який шукав свого кривдника і мстився йому. Відтак давні пам'ятки права приділяли велику увагу встановленню правил розшуку злочинця та компенсації шкоди потерпілому. «Звід», «гоніння сліду», «сочіння» – це засоби, за допомогою яких потерпілий шукав злочинця, крадену річ, «лице». Надзвичайний обсяг повноважень потерпілого передбачав можливість надання ним доказів, приведення кривдника до суду та застосування сили потерпілим [4, с. 7-8].

З постановня у східних слов'ян об'єднання у формі держави Русі влада вождів та жерців набуває публічного характеру і трансформується у світську, князівську владу. Деякі науковці та історики зазначають, що для усіх монархічних держав цього періоду притаманним було те, що судова влада в цю добу не відокремлювалася від влади монархічної [17, с. 73]. Судова система Київської Русі зазнала змін, зокрема розгалуження та розподілу судочинства на світське та церковне, що мало наслідком звуження широкої компетенції общинних судів. Норми звичаєвого права продовжували діяти поряд з писаним правом, що фіксувало регуляторні норми в офіційних документах, наприклад, таких джерел як русько-грецькі, русько-візантійські договори 911, 944, 971 рр. З них слідує, що давньоруський судовий процес не був хаотичним нагромадженням суперечних один одному процесуальних дій, оскільки в його основі були правові ідеї змагальності, презумпції невинуватості, рівноправності сторін, обов'язковості судових рішень, відповідності покарання суспільній небезпечності злочину тощо. Звісно зміст принципів відповідав розвитку доби і вони відображали розуміння тогочасного суспільства східних слов'ян.

Починаючи від Рюриковичів князі на Русі у зв'язку з їх належністю до княжого роду були наділені вищою владою. На думку І. Марочкіна,

розвиток права та інституту суду в цей період пов'язані з об'єднанням двох політичних центрів Київського і Новгородського князівств. З цього моменту значно зросла юрисдикція київського князя, до якого перейшли не лише законодавча та виконавча влада, а й судова. Установлені князем норми були втіленням правди або справедливої суду, відтак влада князя поєднувала виконання ним обов'язку і повноважень вищого судді [4, с. 13].

Спочатку князь судив сам, а в XI–XII ст. цим також займалися уповноважені ним люди, наприклад, намісники (посадники) на визначених місцях або урядовці для розгляду конкретної справи. М. Ф. Володимирський-Буданов зазначав, що незважаючи на наявність намісників, князі досить часто об'їжджали містечка та волості особисто, наглядаючи і здійснюючи суд (так званий об'їзний суд). Судові рішення приймалися в усній формі і виконувалися різними княжими агентами, вірниками, мечниками та ін. [12, с. 7] Камінська І. В. зауважує, що державний суд, ставши частиною публічної влади, набув негативних рис влади, зокрема примусу, став інструментом впливу на суспільство і певною мірою був позбавлений ознак гуманності та соціальної справедливості. Можливо, саме тому суд в подальшому почав сприйматися як інструмент покарання людини державою [7, с. 146].

Водночас найважливіші політичні рішення великий князь приймав лише після ради з дружиною чи боярами, що свідчить про елемент військової демократії, що глибоко вкоринився в Русі. Якщо запропоновані князем шляхи розв'язання тієї чи іншої проблеми не знаходили підтримки на раді, він виносив її на всенародне обговорення (віче), що виключало абсолютність влади князя [9, с. 26]. Крім того, підтримка громади і визнання правління князя громадою, головним провідником інтересів якої виступало віче, – шлях посідання столу і гарантування владарювання на Русі.

Також суд як інститут публічної влади князя став передумовою формування активної громадянської позиції та реалізації потреби представників народу брати участь у здійсненні судочинства. Заміною судів родових общин стали вервні суди, які вели справи про різноманітні порушення в общині, що не потребували втручання князівського суду. Назва «вервні суди» виникла від давньоруського слова «верв», термін «верв» походить від шнурка – «вірвовки», яким вимірювали ділянку землі, зайняту членами верві (територіальної (сільської) громади). Общинні суди як суспільні інституції, суди територіальних громад у виді «вервних судів» діяли поряд з державними, церковними та вотчинними судами.

Обов'язок здійснювати гоніння сліду «Руська правда» покладала на верв, зокрема давньоруська громада брала участь у розшуку зло-

чинця та несла відповідальність за невивід сліду. У «Руській правді» міститься згадка про вервний суд як «суд 12 мужів», що складався з найавторитетніших членів територіальної громади. Суд очолював виборний голова (староста), судді в Київській Русі називали термінами «мужі», «добрі люди», «обчі старці». Діяльність вервного суду базувалась на звичаях і законі («Руська правда») зі збереженням демократичних засад судочинства. Вервні суди розглядали більшість судових справ із правовідносин, які відбувалися в Київській Русі, зокрема часто розглядали земельні спори між селянами. Верв та вервний суд виступали гарантом захисту права власності селян у Київській Русі. До вервного суду люди звертались за допомогою шляхом закликів або заповідей на торгу про челядина-втікача чи вкрадену річ. Ф. Леонтович, характеризуючи вервне судочинство, наголошував, що «суд по верві перед 12 мужами або з чужими людьми та послухами істотно відрізнявся від князівського суду» [10, с. 186–187]. У Руській правді містяться свідчення про відносини сторін і суду, зокрема процедури «звід» (порядок провадження, метод знайдення відповідача за допомогою «заклича»), «гоніння сліду» (гонитва за злодієм по залишених ним слідах).

З огляду на зазначене вище, можна стверджувати, що у структурі судової системи періоду Київської Русі діяли князівські, вічові та громадські судові органи. Водночас порівняно з державним (князівським) судочинством громадське (вервне) було менш формалізованим, більш динамічним, а відтак живим і демократичним.

Релігійна реформа Володимира в Русі вплинула на розмежування світського (княжого), церковного та громадського судочинства. З при-

йняттям християнства у Київській Русі на території України з'являються церковні закони, які були систематизовані і стали відомі під назвою Устава Володимира, а також церковне судочинство. Церковні (духовні) суди існували в єпископствах, їхня юрисдикція поширювалась на духовенство, їх родини, церковну обслугу, християн-віруючих, справами яких опікувалася церква. Завданням церковного суду було карати за здійснення язичницьких обрядів, він розглядав справи про неосвячений церковно шлюб, розлучення, майнові спори, побиття батька або матері, а також справи, що стосуються церковного ладу [14, с. 74]. Судочинство здійснювалось при монастирях на основі церковних актів.

З огляду на зазначене вище, можна стверджувати про домінування приватно-правових засад в общинному судочинстві на українських землях в період становлення первісного кримінального процесу у формі самосуду та кровної помсти. Процес історичного розвитку первісного судочинства на українських землях характеризувався громадською формою судочинства, представленого общинними судами східних слов'ян (до IX ст.) та в подальшому вервними судами Київської Русі (IX–XII ст.), які передували становленню українських копних судів. Суди територіальних громад були носіями споконвічних правових звичаїв українського народу, в тому числі демократичного, публічного, доступного для кожного судочинства. На засіданні громадських судів кожен житель українських земель мав змогу захистити свої права, в тому числі завдяки вживанню українських народних обрядів у судочинстві. Оскільки ці суди були альтернативою щодо свавілля державних судів, зберігали незалежність і дистанціювались від органів державної влади.

Список використаних джерел:

1. Бедрій М.М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
3. Брати Капранови. Мальована історія Незалежності України. Київ. Гамазин, 2020. 80 с.
4. Булкат М. С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 30. Том 1. С. 12–15.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Москва. Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.
6. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): Монографія. Харків. 2006. С. 21, 202, 203.
7. Камінська І. В. Генеза інституту незалежності суду на теренах України / І. В. Камінська. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2016. № 4 (31). С. 143–154.
8. Квасневська Н. Адміністративно-правове забезпечення реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів в Україні: автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.07. ДНДІ МВС України. Київ, 2016. 41 с.
9. Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. 2-е вид. доповнене. Київ, Україна, 2002. 448 с.
10. Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Антологія української юридичної думки. Т. 2: Історія держави і права України: Руська правда. Голова редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ, 2002.

11. Лилак Д.Д. Мудрість прадавніх про право, закон, владу, правосуддя. Київ. Оріяни, 2000. 144 с.
12. Малярєнко В. Т. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України. *Право України*. 2004. № 8. С. 3.
13. Марочкін І. Становлення інституту кандидата на посаду судді в Україні. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2011. № 1. С. 7.
14. Москвич Л. М. Становлення та розвиток судових систем. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 3. С. 73–81.
15. Попелюшко В.О. Первісний кримінальний суд та перша форма кримінального процесу у східних слов'ян. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 1(11): [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15pvouss.pdf>.
16. Попелюшко В. О. Становлення суду і судочинства на теренах України в роботах проф. І. Малиновського та сучасність. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції [«Малиновські читання»], (м. Острог, 14-15 листопада 2014 р.)*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 302 с. (С. 16–22).
17. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. *Наукове видання*. В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірій, І. Б. Усенко (кер. кол.), М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр, О. Н. Ярмиш. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Міжнародна асоціація істориків права. Київ. 2014. 503 с.
18. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т.* В. Я. Тацій (гол. редкол. вид.); Академія правових наук України. Харків. Право, 2008.
19. Франко І. «Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині. *Іван Франко. Збір. Тв.* У 50 т. Т. 44, кн. 1. Київ, Наук. Думка, 1984.
20. Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. *Життя і право*. Львів, 1928. Ч. 2 С. 7.